

Uit: Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 1 *Het systeem*

Adriaan Venema

© 2008 dbnl / erven Adriaan Venema

In de loop van 1941 begon de papierschaarste zo nijpend te worden dat het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, waaronder het Rijksbureau voor de Grafische Industrie viel (waarvan het hoofdkantoor gevestigd was in Amsterdam, Nieuwezijds Voorburgwal 326-328), het nodig oordeelde maatregelen te ontwerpen. Dat zou in overleg gaan met de twee Departementen van Van Dam en Goedewaagen. Daar had men nu eenmaal het meeste te maken met uitgevers. Vandaar dat het DVK de schrijver P. de Rover uit Wageningen, die een ons onbekend gebleven brief schreef waarin hij ongetwijfeld pleitte voor de toestemming tot uitgave van een roman, kon berichten: 'De toewijzing van papier loopt binnenkort over het Departement. Als Uw uitgever dan (dus na een mededeling in de pers) zijn gegevens hierheen stuurt, zal ik zien, wat ik voor het verstrekken van papier kan doen.'¹³

In januari 1942 was het eindelijk zover. Het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart stuurde als eerst verantwoordelijke op 9 januari het volgende bericht naar de pers: 'Hierbij heb ik de eer U mede te delen, dat ik mij ten gevolge van de huidige papierschaarschte genoodzaakt heb gezien een regeling vast te stellen, volgens welke voor de uitvoering van elk drukwerk van 15 Januari 1942 af, de goedkeuring vereischt is van het onder mijn Departement ressorteerende Rijksbureau voor de Grafische Industrie. Daartoe zijn door genoemd Rijksbureau te Zwolle, Eindhoven, 's-Gravenhage en Amsterdam districtskantoren opgericht, waar de aanvragen tot goedkeuring van drukwerk kunnen worden ingediend.' En de brief ging verder met: 'Voor de uitvoering van deze drukwerken zal - behoudens de mogelijkheid tot verwerking uit voorraad - voor de beide Departementen van Volksvoorlichting en Kunsten en van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming maandelijks voorlopig een hoeveelheid van 250 ton papier (50 ton houtvrij en 200 ton houthoudend) beschikbaar worden gesteld.'¹⁴

In de zin 'behoudens de mogelijkheid tot verwerking uit voorraad' zat meer verborgen dan de opsteller zelf had bedoeld. Het bleek dat de uitgevers meer oude voorraden herdrukken hadden dan ze voor mogelijk hadden gehouden. In ieder geval meer dan de verschillende Departementen voor mogelijk hadden gehouden. Waar al dat papier vandaan kwam, bleef het geheim van de uitgevers. Ze kregen toegeleverd door de illegaliteit, of door gemanipuleer van 'goede' ambtenaren bij het Rijksbureau voor de Grafische Industrie. Zo verscheen de ene geantidateerde herdruk na de andere, waarvoor anders ongetwijfeld geen papier zou zijn verstrekt. De uitgevers zorgden er wel voor de

porties aangeleverde boeken per boekhandel zo klein mogelijk te houden, zodat men bij onverhoedse controles het bedrog niet zou ontdekken.

Hoewel de kwestie van de papierschaarste en de reactie van de uitgeverijen daarop uitvoerig aan bod zullen komen in deel IV, dat aan de uitgevers is gewijd, is het wel aardig nu reeds te wijzen op de bekende Vijf Ponden Reeks van uitgever A.A. Balkema, die deze reeks had opgezet in nauwe samenwerking met W. Hellinga. De reeks dankte haar naam aan het begrip 'vijf ponden', door de overheid ingesteld als onderdeel van de beperkende maatregelen ten aanzien van de papierverstrekking. Bij de inwerkingtreding van deze maatregelen besloot men drukwerken, waarvoor minder dan vijf kilo was vereist, buiten de aanvraagplicht te houden. De administratieve rompslomp voor de verschillende Departementen zou anders niet te overzien zijn geweest. Toch was deze

¹³Brief DVK, dd. 17-12-1941.

¹⁴Brief Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dd. 9-1-1942.

grens niet houdbaar door de steeds grotere schaarste en in 1943 werd de limiet verlaagd tot vijf pond. Het was dus zaak voor een uitgever uitgaven op touw te zetten die binnen deze vijf pond bleven om daardoor gevrijwaard te blijven van de aanmeldingsplicht. In de praktijk was de oplage overigens meestal groter dan de controlerende ambtenaren van het Departement dachten. Vandaar dat bijvoorbeeld de boeken in de Vijf Ponden Reeks beschouwd kunnen worden als clandestiene uitgaven: de uitgever ontdukte de controle met legale middelen. Na de oorlog heeft men het clandestiene karakter van deze reeks wel in twijfel getrokken: ze zou te elitair zijn en was inhoudelijk niet op het verzet betrokken. Naar mijn mening mag men de Vijf Ponden Reeks het predikaat 'clandestien' niet onthouden, en dat dan niet zozeer door de wijze waarop een maatregel van de bezetter tot eigen voordeel werd gebruikt, als wel door bijvoorbeeld de uitgave van het verhaal *Ein Landarzt* van de jood Franz Kafka, een uitgave die, indien daarvoor toestemming was gevraagd, zonder twijfel geweigerd zou zijn. Clandestien, níét illegaal, dat moet wel worden gesteld. Of zoals Hellinga het zelf tegen Lisette Lewin zei: 'Wie buiten Nederland verbleef in oorlogstijd zal misschien geneigd zijn er een werkelijk clandestiene "daad van verzet" in te zien. Daarvan was echter geen sprake. Er was geen moed voor nodig voor het doen verschijnen van deze boekjes en evenmin voor het verspreiden ervan. Het rechtstreekse verband met de bezetter was gelegen in de behoefte niet afhankelijk te zijn van de beperking en de druk die in toenemende mate werden opgelegd. Het enige dat voor het verkrijgen van geestelijke bewegingsvrijheid in deze vorm nodig was, was initiatief, gecombineerd met enig geld. Dit laatste dan als voorschot, want de serie heeft zichzelf betaald.'¹⁵

In de brief die het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart naar de pers heeft gestuurd, werd de rol van de beide andere Departementen ten volle erkend. Maar hoe de beide Departementshoofden deze zaak onderling regelden liet de secretaris-generaal van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, dr. H.M. Hirschfeld aan zijn beide collega's over. Voor Hirschfeld was de zaak ook niet belangrijk. In zijn na de oorlog verschenen memoires komt de kwestie van de papierdistributie in het geheel niet voor en worden Goedewaagen en Van Dam slechts eenmaal genoemd, namelijk als Hirschfeld meldt dat beiden zijn benoemd als secretaris-generaal.¹⁶

Maakte Hirschfeld zich dus niet druk, op de beide Departementen deed men dat wel. Van Ham greep de telefoon en belde mr. J.K. van der Haagen, de rechterhand van Van Dam. Ze werden het vrij snel eens en de volgende brief ging naar alle uitgevers: 'De Secretarissen-Generaal van de Departementen van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming en van Volksvoorlichting en Kunsten deelen mede, dat het in verband met de papierschaarschte noodig is, dat elke uitgeverij van de bij haar op 1 October 1941 of nadien in voorbereiding

¹⁵Lewin, *a.w.*, pp. 192-193.

¹⁶Dr. H.M. Hirschfeld, *De bezettingstijd*, Amsterdam, 1960, p. 54.

zijnde uitgaven in boek, brochure of anderen vorm (periodieke uitgaven als jaarboeken, kalenders, letterkundige cahiers enz.) zoowel van nieuwe uitgaven als van herdrukken (in gewijzigden of ongewijzigden vorm) de handschriften of de drukproeven inzendt aan de Afdeeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, met opgave van alle gegevens, staat van voorbereiding, benodigde hoeveelheid papier en papiersoort, zoomede of het benodigde papier reeds in eigen bezit is, of van den papierhandel moet worden betrokken.¹⁷

Het formulier CBD had beide Departementen als briefhoofd. De verdere tekst luidde:

'(titel van de uitgave en naam van den auteur volledig invullen)

Arisch: Ja/nee.

Aangemeld bij de Nederlandsche Kultuurkamer: Ja/nee.

- a. Oplage (aantal exemplaren)?
- b. Voor hoeveel maanden zal deze oplage voldoende zijn?
- c. In welken staat van voorbereiding verkeert het boek?

Papier

1. Welke soort papier (uitdrukkelijk opgeven óf houthoudend óf houtvrij papier) wordt gebruikt?
2. Wat is het formaat en gewicht (per m²) van het papier?
3. Hoeveel kg. papier is benodigd?
4. Is dit papier in voorraad bij drukker of uitgever?
5. Moet dit papier worden gekocht op speciale vergunning?

Zetspiegel (steeds proefpagina van juiste afmetingen op de te gebruiken papiersoort bijvoegen)

1. Lettertype en grootte?
2. Wordt het werk plat gezet of geïnterlinieerd, zoo ja, met hoeveel?

Omvang

Geschatte omvang in vellen van 16 pagina's?

Schoolboeken

Onder welk(e) nummer(s) is/zijn deze druk(ken) en/of de voorgaande druk(ken) door de C.v.V.v.L. beoordeeld?

Herdrukken

1. Indien herdrukt, beschikt U over staand zetsel?
2. Hoeveel drukken zijn er tot dusver van verschenen?
3. Hoeveel exemplaren zijn er van den laatst verschenen druk tot dusver verkocht?
4. Hoeveel exemplaren zijn er nog in voorraad?
5. Hoe groot is de oplage geweest van elk van de laatste 5 drukken, of indien

¹⁷Brief DVK, dd. 10-1-1942.

er nog geen 5 drukken zijn verschenen, hoe groot is de oplage geweest van elken druk?

Noodzakelijkheid

Om welke reden is het uitgeven of het herdrukken noodzakelijk (Uitvoerig toelichten).'

Ook de uitgever moest berichten of hij zich had aangemeld bij de Kultuurkamer, een bijkans overbodige vraag, gelijk de vraag naar het arisch zijn van de auteur overbodig was: wie de vraag eerlijk, maar niet naar de wens van de bezettende macht beantwoordde, kon de toestemming wel vergeten.

De Afdeling Boekwezen van het DVK kreeg het ras zo druk dat al in maart de beoordeling gesplitst werd. Schoolboeken en puur wetenschappelijke uitgaven werden naar het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming gestuurd. Of daar een competentiestrijd achter heeft gezeten, is niet meer na te gaan. Wel ontbrandde er een competentiestrijd tussen het DVK en het Rijksbureau voor de Grafische Industrie. Wat was er gebeurd? Het DVK gaf toestemming tot het gebruiken van bestaande voorraden papier zonder het Rijksbureau daarin te kennen en dat was meer dan P.J.W. van Zijl van het Rijksbureau kon verdragen. Hij schreef Van Ham een geprikkelde brief¹⁸: 'Aangezien de voorraden papier bij de uitgevers en drukkers geblokkeerd zijn en thans 35 % van den voorraad per 1 Juli 1941 alsmede de vrije aankopen van den groothandel na dien datum moeten worden verwerkt, verzoek ik U uitsluitend toestemming te geven tot het doen verschijnen van deze werken, zoodat de geblokkeerde voorraad papier niet wordt aangesproken. Mocht het noodzakelijk zijn dat de geblokkeerde voorraden worden aangesproken, dan moet hiervoor op de gebruikelijke wijze door den drukker bij mijn bureau een verwerkingsvergunning worden aangevraagd.'

Het DVK nam de brief voor kennisgeving aan. De arrogante Van Ham had er absoluut geen behoefte aan ambtenaar Van Zijl te antwoorden. Hij wachtte het moment af waarop hij op een even geprikkelde wijze terug kon slaan en dat moment brak drie weken later aan, toen Van Ham aan Van Zijl schreef: 'U zou mij een groot genoegen doen, als U de mededeelingen die van Uw bureau uitgaan naar drukkers en uitgevers, ook aan mij ter kennisneming zou willen zenden, omdat verscheidene daarvan, sinds de verplichte keuring van boeken door mijn afdeling, van groot belang voor mij zijn.'¹⁹

Ogenschijnlijk was het een vriendelijke brief. Maar op het Rijksbureau moet men gevoeld hebben dat het DVK nu op het terrein wilde komen waar het Rijksbureau tot dan vrijwel autonoom kon werken. Meer nog: het Rijksbureau was niet alleen autonoom, ook in de wijze waarop men kon proberen besluiten van het Rijksbureau ongedaan te maken, had het een onaantastbare positie verworven. Het DVK had namelijk de mogelijkheid om, als men het niet met een besluit

¹⁸Brief Rijksbureau voor de Grafische Industrie, dd. 2-2-1942.

¹⁹Brief DVK, dd. 23-2-1942.

van het Rijksbureau eens was (en dat gebeurde vooral als het advies van het DVK niet gevolgd was), in beroep te gaan bij de Commissie van Beroep Goedkeuring Drukwerkorders. Deze commissie viel echter onder het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, evenals het Rijksbureau, zodat het geen verwondering mag wekken dat bij dit vestzak-broekzak-systeem bijkans elk beroep van het DVK werd afgewezen. Voor Van Ham gold: een beroep van zijn kant kon de zaak er soms alleen maar erger op maken. Toen Van Ham er bij de beroepscommissie voor pleitte om de hoeveelheid papier, bestemd voor het drukken van muziekboeken (en we mogen ervan uitgaan dat daar niet het drukken van muziek van Mendelssohn, Meyerbeer en Mahler mee werd bedoeld), per maand te verhogen van tweeduizend naar vijftienghonderd kilo²⁰ kreeg hij meer dan nul op het rekest: 'Ingevolge Uw verzoek hebben wij de kwestie van de hoeveelheid papier, welke voor muziekboeken beschikbaar kan worden gesteld, opgenomen met het Rijksbureau voor de Grafische Industrie. In overleg met dit Rijksbureau mogen wij U verzoeken, op grond van de hoeveelheden papier, welke in de vorige maanden voor dergelijke boeken werden gebezigd, er rekening mee te houden, dat per maand in het algemeen niet meer dan 1500 k.g. papier voor muziekboeken beschikbaar zal kunnen worden gesteld.'²¹

Hoe anders was het gesteld met de boeken die propaganda maakten voor de nationaal-socialistische ideeën! 'Het mooiste houtvrij papier werd ter beschikking gesteld in grote hoeveelheden voor het boek dat de nieuwe geest moest propageren, houthoudend onooglijk papier in kleine kwantiteit was zelfs voor het belangrijkste standaardwerk, dat de oude gerenommeerde uitgevers wilden doen verschijnen, goed genoeg', herinnerde Johan van Eikeren zich.²²

Dezelfde Van Eikeren geeft in zijn naoorlogse herinneringen een treffend verslag van de problemen die een groots opgezette uitgave in de oorlogsjaren met zich meebracht, dat het waard is geboekstaafd te blijven: 'De uitgave van het "Groot liedboek van Bredero", de eerste herdruk sinds 1922, mag zeker gerekend worden tot een staal van bijzondere ondernemingsgeest in deze tijd en het is wel bij deze uitgave dat tal van moeilijkheden en bezwaren moesten worden overwonnen aler het boek in het licht kon worden gegeven. Het Departement had niettegenstaande de toezegging de zaak snel te behandelen niet minder dan tien maanden nodig vóór de beslissing afkwam, weliswaar voor houtvrij papier, maar met een beperking van de oplaag tot 1500 exemplaren. Met het zetten kon nu worden begonnen, het papier werd in fabricatie gegeven, maar gebrek aan kolen waarbij de fabriek slechts om de maand werken kon, bracht een levertijd mee van drie maanden en aan de drukkerij kon men eerst na twee maanden aan het werk beginnen. Druppelsgewijs werd de omvangrijke proef ingediend: Eindelijk, in de winter, ging het papier van de fabriek af, rechtstreeks gericht

²⁰Brief DVK, dd. 3-8-1942.

²¹Brief Commissie van Beroep Goedkeuring Drukwerkorders dd. 26-8-1942.

²²Johan van Eikeren, *Perijken bij de verzorging van het boek in de oorlogsjaren of het relaas van hollandse oversaagdheid in tijden van nood uit de ervaring opgetekend*, z.p., 1945, p. 16.

aan het adres van den drukker, maar... werd daar niet ontvangen. Nog maar een enkele stoombootonderneming voer en bijna uitsluitend voor de Wehrmacht, zodat weinig aandacht kon worden besteed aan een enkele particuliere zending die dan nog wel eens voorkwam. De partij was eenvoudig zoek en eerst na weken dook het papier op in een heel ander deel van het land waar het al weken lang onbeschermd op de kade had gestaan in weer en wind in opengesprongen balen. Deerlijk beschadigd en onbruikbaar lag daar het papier na maanden van spannend verwachten. Een vol jaar was sindsdien verlopen. Het werk lag nu eindelijk persklaar, met uitzondering van de inleiding die de bewerker nog schrijven moest, maar nu moest weer worden uitgesteld en op een nieuwe partij worden gewacht. Niet zonder moeite gaf het Rijksbureau toestemming tot het opnieuw fabriceren, maar dit betekende weer enige maanden wachten voor de partij eindelijk en ten leste ter drukkerij arriveerde. Nu kon dan worden afgedrukt als niet een nieuwe moeilijkheid tussenbeide kwam. Het huis van de bewerker was gevorderd. Bij hoge uitzondering mocht de studeerkamer van den geleerde mee-evacuëren en in een klein vertrekje voor zijn gehele gezin, kon hij bij zijn vele werk eerst weken later de inleiding die nog aan de tekst onbrak, gereed krijgen. Nog was de lijdenskelk niet geleidigd. De binder die voor het werk was aangewezen had intussen noch linnen, noch personeel over en nu nam het zoeken naar een anderen binder weer veel tijd. Toen er eindelijk een bereid werd gevonden moest deze als conditie een levertijd van tien weken stellen en de uitgever moest met eigen personeel voorverpakking en verzending komen zorgen. Na driehonderd jaar eerst deed men onzen Bredero recht wedervaren met een complete uitgave van zijn prachtig Liedboek en misschien was het de tol voor deze veronachtzaming die wij in deze vele moeilijkheden moesten betalen.²³

Van Eikeren heeft gelijk als hij beweert dat enkel de uitgaven die niets met de 'nieuwe geest' van doen hadden, getroffen werden door een opeenstapeling van problemen. De nationaal-socialistische gezagsdragers zullen deze uitgaven vaak als papierverspilling beschouwd hebben, terwijl ze in de papierdistributie juist een mogelijkheid zagen de door hen gewaardeerde lectuur te bevoordelen.

Er is geen spoor terug te vinden van enige druk van Duitse zijde op het Departement om nazilectuur te bevoordelen door middel van een selectieve papierdistributie. Het enige dat ik hieromtrent heb kunnen vinden is een brief uit 1942 afkomstig van de Generalkommissar zur besonderen Verwendung, F. Schmidt. Onschuldiger kan een brief nauwelijks klinken. Het DVK, waaraan de brief was gericht, vond het niet nodig erop te antwoorden:

'Betr. Papierverbrauch

Die augenblickliche Lage auf dem Gebiete der Papierversorgung zwingt zu einer besonders sparsamen Verwendung von Schreib- und Druckpapieren aller

²³Idem, pp. 20-22.

Art, da vor allem der lebenswichtige Bedarf an Verpackungsmaterial (z.B. für Lebensmittel) sichergestellt werden muss. Unabhängig von den bereits ergangenen und in nächster Zeit noch ergehender Einschränkungen des Papierverbrauches im Pressewesen bitte ich Sie, innerhalb Ihres Ministeriums und in seinem weiteren Geschäftsbereich dafür zu sorgen, dass jeder unnötige Papierverbrauch unterbleibt. Insbesondere wird sich das auch auf die Herstellung sachlich nicht unbedingt erforderlicher mehr Repräsentationszwecken dienender Broschüren und Drucksachen erstrecken müssen.²⁴

²⁴Brief Generalkommissar zur besonderen Verwendung, dd. 9-6-1942.